

Вінницької області (далі – ДАВО).- Ф.Р-254.- Оп.1.- Спр.279.- Арк.50; 13. ІР НБУВ. Архів НБУВ.- Спр.33.- Арк.33; 14. Там само.- Спр.23.- Арк.8; 15. Там само.- Спр.39.- Арк.42; 16. Там само.- Спр.1.- Арк.289; 17. Там само.- Спр.23.- Арк.14; 18. Там само.- Спр.39.- Арк.9; 19. Там само.- Спр.58.- Арк.2; 20. Там само.- Спр.23.- Арк. 14; 21. Там само.- Спр.39.- Арк.44; 22. Там само.- Спр.77.- Арк.13; 23. ДАВО.- Ф.Р-254.- Оп.1.- Спр.500.- Арк.99(зв.), 125(зв.); 24. ІР НБУВ. Архів НБУВ.- Спр.58.- Арк.83; 25. [Отамановський В.Д.] Автобіографія ув'язненого Валентина Отамановського // Поділ. старовина: Наук. зб. / Вінниц. обл. краєзн. музей.- Вінниця, 1993.- С.19; 26. Там само.- Спр.58.- Арк.3; 27. Там само.- Спр.40.- Арк.32; 28. Там само.- Спр.39.- Арк.52-53; 29. Там само.- Арк.27-32; 30. Там само.- Арк.25-26; 31. Там само.- Спр.58.- Арк.25-39; 32. Там само.- Арк.15-24, 40-65; 33. Там само.- Арк. 72-73; 34. Там само.- Спр. 78.- Арк. 6; 35. Там само.- Арк.37; 36. ДАВО.- Ф.Р-254.- Оп.1.- Спр.500.- Арк.36; 37. ІР НБУВ. Архів НБУВ.- Спр. 77.- Арк.4; 38. Там само.- Арк.14; 39. Там само.- Арк.19; 40. Там само.- Спр.58.- Арк.2-3; Спр.77.- Арк.14; 41. Там само.- Спр. 78.- Арк.55; 42. Там само; 43. Там само.- Спр.100.- Арк.1; 44. Там само.- Спр.339.- Арк.1; 45. Там само.- Спр.100.- Арк.2; 46. Там само.- Арк.3; 47. Там само.- Арк.7(зв.); 48. ДАВО.- Ф.Р-522.- Оп.1.- Спр.38.- Арк.32-32(зв.); 49. Там само.- Ф.Р-256.- Оп.3.- Спр.44.- Арк.56; 50. Звідомлення Бібліографічної секції Кабінету виучування Поділля з 1 квітня 1926 р. до 1 квітня 1928 р. / Вінниц. філ. Всенар. б-ки України; Каб. виучування Поділля.- Вінниця, 1928.- С.IV.- (Вип. 21); 51. Там само.

О.А. Пойда

СОФІЯ РУСОВА І ПОДІЛЛЯ

Наша благословенна Подільська земля, що викохала величезну когорту людей, які стали гордістю нації, має відношення і до людини, пам'ять якої ми сьогодні вшановуємо.

Педагог і літературознавець, мистецтвознавець і громадський діяч Софія Федорівна Русова та її прогресивна родина мала досить глибокі і довготривалі зв'язки із Поділлям. Ця тема на сьогоднішній день майже зовсім не досліджена, лише у словнику «З-над Божої ріки»¹ є невеличка стаття, що і спонукало нас працювати над її дослідженням. Значною мірою цьому прислужилися мемуари Софії Русової², що були опубліковані нещодавно.

Щоправда, причина, яка привела цю родину вперше до Вінниці, не була радісною. Старший син Русових Михайло, який був гордістю родини, майже доктор наук, зненацька захворів на невиліковну нервово-мозкову хворобу. Тому, вдаючись по допомогу до найбільших світил, Михайла привозять і до Вінниці, де він деякий час лікується в окружній психіатричній лікарні, що вважалась тоді найкращою в Україні. Родина винаймає навпроти лікарні дачу, на другому березі Бугу.

Уже перше знайомство Русових із нашим краєм залишило незабутній спогад. «Вінниця, взагалі Поділля, зробили на нас надзвичайне вражіння: чудовий Буг з своїми водоспадами, скелі, гори, скрізь камінь, або – на полі – чорна оксамитова земля – все так одріжнялося од нашої Чернігівщини, рівної, як долоня, з її болотами, пісками та темними борами, або хоч і від Полтавщини, яку ми знали більше з-понад Псла та Ворскли, тихих річок в низьких берегах, з піскуватим дном та чистою водою. Течія Буга була така прудка, скрізь виступало з його хвиль каміння, і сам нарід, що тут жив, значно відріжнявся і від наших чернігівських лапацонів, і від культурних полтавців. Тут населення було наче більше пригноблене, багато жило тут поляків, які поводитись, наче дійсні господарі краю.»³

Модні лікування Михайла ефекту не дали і у 1909 році він помер. У зв'язку з цією трагічною подією вражає особлива відповідальність Софії Федорівни. Вона записала в мемуарах: «В той же вечір я мусила виїхати до Дерпта, де українська молодь чекала мене з рефератом про українську літературу. Громада замовила на цей день, не можна було одмовитись, але невимовно тяжко було читати.»⁴

Однак, по смерті сина, Русави не забувають Поділля. Щоліта, як тільки наступали вакації, з 1909 до 1915 року, вони приїздили разом з сином Юрієм, де згодом придбали 2 десятини землі з садом і полем та невеличким будинком на 4 кімнати, продавши хутір на Борзенщині, куди майже ніколи не їздили через брак часу. Допомігав у придбанні нового майна їм відомий письменник Дмитро Маркович (Русова називає його у спогадах Маркевич), який і оселився поруч на Старому місті по вулиці Соборовській. Описуючи свій новий дім, Софія Русова стає надзвичайно поетичною: «Гарно було коло нашої хати: поле, ліс, через нього дорога до Буга, сила квіток, ягід. Особливо гарні були вечорі. Сонце золотить поля і Буг своїми останніми проміннями, біло-рожева гречка ніжно, наче молоком пахущим, обливає поле, а по другий бік дороги – високі жита стоять тихо й неперушно, деколи тільки від легесенького вітру захвилюються...»⁵

І хоча, Русови мало цікавилися Вінницею та місцевим життям, однак спогади Софії Федорівни дають багато цікавої інформації про людей, які чимось були особливими, звертали на себе її увагу.

Так їх добрий сусіда, який щозими доглядав будиночок Русових, відмовився в силу своїх твердих євангельських переконань йти в москалі, коли почалася війна. І хоча у нього була велика родина (жінка і п'ятеро дітей), волів просидіти в тюрмі, але проливати кров не пішов. Він часто вечорами бував у Русових і в довгих монологах висловлював свої погляди на правду і неправду життя.

Привернув увагу Софії Федорівни і селянин Хоменко, родина якого жила на царині. «Це був селянин видатного розуму, який всім синам своїм дав вищу освіту. Найстарший син Іван відзначався особливими здібностями до мов, ґрунтовно знав латинську, грецьку, французьку, німецьку, англійську та італійську мови, страшенно кохався в науці й учився у Відні в університеті, а в Римі готувався на місіонера й студіював східні мови. Ціла родина Хоменків була дуже культурна, але ні в чому не відступала від старих українських звичаїв».⁶

За півверстви від будиночку Русових мешкав полковник Оберучев. Його хутір був центром поступового російського громадянства, щоліта туди приїздило багато молоді і старших людей з Одеси та Києва. Для Вінницької жандармерії то було дуже підозріло і вона часто робила обшуки, тим паче, що до української справи Обручеви ставилися зі співчуттям.

Навколо родини Русових та Марковича зорганізовується невелика українська громада. До неї входять голова вінницької земської управи Лозинський – талановитий і розумний, щирий демократ, вболівав за українську справу, користувався великою пошаною, розвинув систему земських шкіл та лікарень, поліпшив міську лікарню. Він особливо заприятелював із Олександром Русовим.

Прекрасної душі був і Сніжинський – він служив десь в акцизі, щирий українець, політично цілком свідомий, був давнім членом кількох багатьох українських організацій.

Високоосвічений і по-особливому шляхетним був Микола Білинський, який мав надзвичайно лагідну вдачу. Цей «старенький самотній бурлака»(як зазначає Софія Русова) був лицарем-пуританином. У мемуарах Русової згадується і Рененкампф. Всі ці люди були вихованцями Одеського університету. Громада збиралася чи у Русових, чи у Марковича, інколи бували і у гостинних домах Сніжинських та Лозинських, оточених квітками і розкішними городами. До їх товариства поступово приєднувалися і деякі польські місцеві землевласники, що співчували українським національним інтересам.

На той час у Вінниці дуже гарно працювали кооперативні товариства, які значно поширювали серед населення національну свідомість. Цю справу очолили Видібіда, Крекошень, Ривіт, а головним чином керував нею Юркевич.

І хоча серед знайомих Русови мали так багато прогресивно настроєної інтелігенції, на думку Софії Федорівни, на той час «Вінниця взагалі не мала характеру українського культурного центру. В ній панували жиди та поляки, по всіх крамницях панувала польська мова, а коли звернешся до крамаря по-українськи, він і слухати не хоче, й дає найгірший крам. Тільки на Старому Городі показувалася цілком українська етнографія, лунала подільська українська мова, розбігались ярами суто українські хатки, оперезані пишними мальвами. Там в одному яру показували напів-зруйновану хатку, де жили колись якісь революціонери, а коли жандарі прийшли їх арештувати, вони відстрілювалися до останнього набоя, а потім, підпаливши хату, і самі позастрілювалися.»⁷

Перлина Поділля Вінниця з її м'яким, майже швейцарським кліматом, надзвичайно подобалась Софії Федорівни. Тут і вона, і її чоловік відновлювали здоров'я та душевну рівновагу. Разом з тим і багато працювали. «Саме місто Вінниця уже мальовниче, положене понад Бугом і пишалося в густих садках. Старі мури коло сучасного собору надавали містові якийсь імпазантно старовинний колорит. Літом у Вінниці бувало повно молоді, що з'їздила сюди і з Києва, і з Одеси, на вулицях, на човнах, на бузі маячили студентські «тужурки». Зімою місто впадало в сон, і лише земські збори вносили деяке оживлення.»⁸. Дім Русових був гостинно відкритий не лише для місцевої інтелігенції. До них часто приїздили на відпочинок і столичні гості: донька Люба з Московської консерваторії, друзі сина Юрія – Максим Рильський, Оксана Лотоцька, родичі, а також Жебуньов, Сергій Єфремов, Яків Степовий, Кирило Стеценко.

Вечори, сповнені музики, прекрасного співу, особливо в дуеті батька та доньки Русових, палких розмов стали незабутніми.

Саме у Вінниці Русови дізналися про початок I світової війни. Був липень 1914 р. Глибоким трагізмом наповнене кожне слово мемуарів про цю жахливу подію: «Сиділи ввечері в садку, чаювали, аж приходять Лотоцький, Маркевич і ще хтось з повіту і кажуть, що оголошено війну, всіх

військових скликають, на завтра призначено ремонт коней коло царини. Це пролунало, як щось неймовірне. Навіть пожартували на цю тему та й розійшлись. Але другого дня пішли ми на царину. Коней пригнали небагато. Ніхто ще не був свідомий, що воно таки справді робиться, виконували пасивно наказ начальства, пригнали коней. З великим жалем прислав і Маркевич свого красуня-коня, на якого так і накинулись ремонтери, бо решта коней були прості селянські. Ми сиділи на колодах, дивились рух на майдані, сонце так красиво сідало за Бугом, з сусіднього поля доносився запах жита, по шляху гнали череду додому, і ніхто не передбачав того жаху, що мав початися недалеко, за кордоном, за яких 2-3 дні. Інтелігенція легковажно висловлювала певність, що, мовляв, війна при сучасних великих засобах військової техніки не може тривати довше, як три тижні, бо інакше це була б надто жорстока бойня людей.»⁹ Подальший запис у мемуарах є документальним свідченням того жаху, який принесла в мирні хати війна: «Тиждень пізніше можна було вже бачити, як помилялись ті, хто так гадав. Цілу Європу охопила пожежа, всі її народи наче перейнялися смертельною ненавистю один до одного. Почалися скрізь драми: ридали матері, проводжаючи синів не знаючи куди й нащо, плакали жінки, відривали з своїх обійм чоловіків, часто покидали дітей, ішли в сестри-жалібниці, або не переживали цієї жахливої розлуки, в якій невідступно перед ними стояв привід смерті. Особливо тяжко було дивитись, як селяни – батько, мати проводжали синів на залізницю: суворі, мовчазні обличчя, мов скаменілі в тяжкому почутті непоборного обов'язку, і тільки крадькома батько витре нестримну сльозу, а мати – вона за сльозами світу не бачить!»¹⁰

Того року ми трохи раніше повернулись до Києва з Вінниці, - хотілося скоріше бути вдома.»¹⁰

Між липнем 1914 та січнем 1919, коли С.Русова знову побачила Вінницю, минуло майже 5 довгих і надзвичайно важких років: війна, революція, смерть Олександра Русова і постійна важка подвижницька праця. На той час вона працювала в уряді УНР: «Ранком вилізла з потягу в Вінниці, тій самій Вінниці, де ми колись так щасливо жили з моїм старим. Залишила клунок в тому отелі, де розташований Уряд, пішла подивитись на свій хуторець, і тут таке щастя – зустрічаю мого Юру і Ждановича, чоловіка моєї племінниці! Вони затримались у Вінниці, чекаючи на потяг до Кам'янця, а це не так було легко на ті часи...».¹¹ І хоча Софія Федорівна планувала перебути у Вінниці лише 2 тижні, однак історія розпорядилась по-іншому. На переконання сина поселилась не на своєму хуторі, а у гостинних Лозинських, щоб зручніше було ходити на службу у Міністерство освіти, де очолювала відділи позашкільної освіти і дошкільного виховання. В цей час її надзвичайно хвилює те, що українська справа не налагоджується, Винниченко вийшов з Директорії і емігрував, члени ж Директорії теж не завжди сумлінно працювали: «Один з членів гуляв на всі заставки, другий мав одну забавку – авто. Приїздив до мене, катаючись, возив мене на хутір, який йому дуже сподобався. Він провадив у Директорії освітню справу і, спасибі йому, ніколи не відмовляв мені в грошах на різні дитячі притулки, які були під моїм доглядом. Бувало просиш у Холодного допомогу на організації якого-небудь притулку для дітей і тільки й почувеш від нього: «Нема, Софія Федорівна, грошей, учителям нічим платити». Знав, чим мене дойняти. А підеш до Шевця, розкажеш справу, і зараз 5-6 тисяч дасть. Вірив мені, знав, що лише на бідолашних дітей витрачу.».¹²

На початку березня 1919 року Уряд евакуйовано до Кам'янця. Саме тут 1918 року було відкрито Перший український університет (ректор – І.Огієнко). Софія Федорівна згадувала це як одну з найсвітліших подій того часу, зауважуючи, що «Всі казали, що це прорубується вікно в Європу, до її науки. Ніхто тоді не гадав, що в цих мурах, які ми так радісно присвячували науці, буде потоп латана наука і гідність її діячів, що це вікно буде старанно замуrowане від «буржуазної» Європи руками большевиків.»¹³ Тут же працював і її син Юрій. Не покладаючи рук, С.Русова надзвичайно багато працює: веде курс лекцій, займається дитячими притулками, госпітальями, бере участь в організації товариства дошкільного виховання ім. Песталоцці, у складі комісії Червоного хреста опікується долею українських полонених у польських таборях.

В цей час у Кам'янці-Подільському утворюється Українська жіноча Національна Рада, метою якої було об'єднання всіх жіночих організацій в Україні і зв'язок із закордонними жіночими організаціями. Очолила її М.Грушевська, яку однак незабаром на цьому посту змінила професор Софія Русова, яка і була її незмінним керівником 19 років. До складу Ради ввійшли К. Малицька, М.Рудницька, З.Мірна, Л.Черняхівська-Старицька, Г.Залізник, Н.Суровцева, Г.Чикаленко-Келлер.

Наприкінці березня 1920 року уряд УНР покинув Кам'янець, бо більшовики вже зайняли Поділля і кільцем оточували останній оплот незалежної української держави: «Не було вже в Україні ані столиці, ані певного місця, де б Уряд міг виконувати свою владу, було тільки кілька вагонів українських залізниць.».¹⁴

Так болісно і назавжди прощалась Софія Русова із Поділлям, де вона мала багато хвилин радості, тривоги, сподівань, титанічної праці, але ніколи не мала песимізму і розпачу. Бо свято вірила в

Наукові записки

праведність української справи. І на сьогодні постать великої подвижниці української педагогіки є прикладом поступової потужної праці в ім'я розвитку рідного краю. Однак справа із пошануванням її імені бажає бути кращою. Зокрема у місті Вінниці досі немає вулиці, що б носила її ім'я, хоча Вінницька міська організація Союзу Українок зверталася до місцевої влади із такою ініціативою ще кілька років тому.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Подолинний А.М Русова Софія Федорівна// 3-над Божої ріки. Літературний бібліографічний словник Вінниччини. Видання друге, перероблене і доповнене. – Вінниця: Континент-ПРИМ, 2001.– С.296; 2. Русова Софія. Мемуари. Щоденник. – К., 2004; 3. Там же. – С. 153; 4. Там же. – С. 150-151; 5. Там же. – С. 153-154; 6. Там же. – С. 155; 7. Там же. – С. 155; 8. Там же. – С. 155-156; 9. Там же. – С. 169; 10. Там же. – С. 169-170; 11. Там же. – С. 188; 12. Там же. – С. 189; 13. Там же. – С. 183; 14. Там же. – С. 191

І.П. Мельничук, А.Д. Ткаченко

ТУЛЬЧИНСЬКИЙ ОКРУГ В 20-Х РР. ХХ СТ.

В результаті адміністративної реформи 1923 року на території сучасної Вінницької області було утворено чотири округи: Вінницький, Гайсинський, Могилів-Подільський і Тульчинський, до складу яких увійшло 60 районів. На середину 20-х років до складу Тульчинського округу входило 17 районів, які охопили територію у 7 075,8 кв.верств¹. На початку 20-х років ХХ ст. населення округу нараховувало 517 394 чоловік, з них на селі – 475 316 чоловік (91,9%), які володіли 364,967 десятинами землі у 123 786 індивідуальних селянських господарствах. У 29 тисяч селянських господарств середній розмір земельного наділу складав від 2 до 3-х десятин (приблизно 2-3 га). В інших землі було значно менше. В окрузі на 1923 рік нараховувалось лише 70 колективних господарств (колгоспів), в яких перебувало всього-на-всього 875 селянських сімей.²

Тут слід наголосити, що із всієї кількості сільського населення працездатних було тільки 222 011 чол. (46,5%). Як наслідок, у 1924 році продукція сільського господарства по урожайності досягала лише 65% довоєнної (1913 р.). А тут ще й посівна кампанія 1924 р. пройшла не зовсім вдало. Засуха навесні і влітку пошкодила значні посівні площі (в окремих районах на 100% були знищені озими). Це були перші ознаки голодних 1924-26 рр. на Поділлі. Відзначимо також, що на 100 десятин орної землі в середньому по районах округу припадало 154 чол. селянського населення. Отже, землі вистачало, але обробляти її було нікому. У звітах Тульчинського окружного партійного комітету КП(б)У (далі – окрпарткому) про господарський та економічний стан округу за 1924 рік знаходимо цікавий матеріал. Так, середній урожай озимої пшениці становив 34 пуди з 1 десятини, жита – 33, ярої пшениці – 10, гречки – 14 і т.д. Проте це у 2-3 рази менше, ніж у 1913 році. Тоді в Подільській губернії збирали озимої пшениці понад 80 пудів з однієї десятини, жита – 70-75 пудів. В результаті валовий збір хліба на округу становив 10,7 млн. пудів проти 17,5 у 1923 році. Спостерігалась чітка тенденція на зниження урожайності, валового збору зернових, а продподаток зростав, хоч продукція сільськогосподарського виробництва в період НЕПу, як відомо, знецінювалась. В такій ситуації виробник втрачав будь-які матеріальні стимули до праці, не говорячи вже про довіру до радянської влади! У 1925 р. 20-25% селянських господарств не продавали хліба взагалі.³

В інформаційних зведеннях Тульчинського окрпарткому 1924 р. відзначалось, що стан справ у сільському господарстві погіршується з кожним днем у зв'язку з посухою. Документи свідчать, що селяни в цій ситуації ставили перед владою питання про звільнення їх від податків. Проте в середньому податок для індивідуального хазяїна (одноосібника) було встановлено у розмірі від 160 до 200 крб.

Підкреслимо, що в цей період влада уже застосовувала політику “розділяй та владарюй”. Так, наприклад, для своїх прибічників, скажімо членів комітетів незаможних селян (далі – КНС), податок у тому ж 1924 р. становив в середньому лише 5 крб., а це в 30-40 разів менше!⁴ Для порівняння наведемо ще такий факт. У 1913 році селянин-одноосібник сплачував такі податки: повітові земельні збори – 89 коп., губернські – 19 коп., волосні та сільські збори – 84 коп., державний земельний податок – 12 коп., акциз на купівлю товарів – 0,53 коп. Разом – 2 крб. 57 коп.???! В цінах 1927 року – 5 крб. 50 коп.! Звичайно, тут слід враховувати купівельну спроможність карбованця на той час і у 20-х роках. Однак, зауважимо, що податок з селян до 1917 року залишався більш-менш стабільним, тоді як в період НЕПу він міг змінюватись декілька разів на рік, і як правило, у більшу сторону. Скажімо, для тих же членів КНС у 1925 році податок зріс до 35 крб. (в 7 разів більше у порівнянні з 1924